

LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU SAVEA 2012

Fakamatala Fakamahino

(Ko e fakamatala ko 'eni 'oku 'ikai ko ha kongā ia 'o e Lao Fakaangaanga ni ka 'oku fakataumu'a pe ke fakamatala'i 'a hono ngaahi taumu'a fakalukufua.)

'Oku fakataumu'a 'a e Lao Fakaangaanga ni ke tokanga'i 'a e ngaue 'a e kau savea 'i he sekitoa fakataautaha.

Ko e ngaue'anga eni 'oku ha fo'ou ki Tonga ke fakahoko 'a e pisinisi savea 'e he sekitoa taautaha 'o 'ikai hange ko hono angamaheni mai 'aki ke fakahoko pe 'a e ngaahi savea, 'o hange kuo fakahoko mai 'i he kuohili, 'e he Pule'anga 'o fakafou mai 'i he Va'a Savea 'a e Potungaue Fonua.

Na'e fa'u foki 'a e Lao Fakaangaanga ni 'o makatu'unga 'i he ola 'o e ngaahi faka'eke'eke na'e fakahoko 'e he Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele fekau'aki mo e ngaahi ngaue 'i he loto'i Potungaue Fonua pea mo e fiema'u ki hono fakalelei'i 'a hono fakahoko lelei mo e fakahoko fatongia fakalukufua 'a e Potungaue ni.

Ko e taha 'o e ngaahi fokotu'u mahu'inga 'i he Lipooti Fakataimi (Phase One) 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele ko hono tuku atu 'a e ngaahi ngaue savea kotoa pe ki tu'a ke fakalele fakataautaha kae kei tokanga'i pe 'e he Potungaue Fonua 'a hono vakai'i, sivi'i pea mo hono lesisita 'o e ngaahi savea.

Ko hono tuku 'o e ngaue fakasavea ki he sekitoa taautaha kuo 'osi fakahoko lelei ia 'i he ngaahi fonua muli pea 'oku ne fakatau'atina'i ai 'a e Pule'anga ke tuku fakatafataha pe 'a hono ivi ngaue ki he ngaahi me'a mahu'inga hange ko e sivi, vakai'i pea mo hono lesisita 'o e ngaahi fua kelekele.

'Oku fokotu'u 'i he Lao Fakaangaanga ni 'a e Ma'u Mafai fakafonua fo'ou 'e 'ilo'i ko e Ma'u Mafai ki he Kau Savea. Ko e Ma'u Mafai ni te ne pule'i fakalukufua 'a e ngaahi tu'unga ngaue fakapalofesinale, memipa, fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni, fakamo'oni'i pea mo e ngaahi ngaue faka'ulungaanga ki hono kau memipa 'i he Lao Fakaangaanga ni.

Ko e Ma'u Mafai ni kuo pau ke 'i he malumalu ia 'o ha tokotaha 'e hoko ko e Sea 'a ia ko e 'Ofisa Pule Ngaue ia 'a e Potungaue Fonua. 'E ngaue 'a e tokotaha ni 'o fakatatau ki ha ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi tu'utu'uni fakangaue 'oku ha 'i he Lao Fakaangaanga ni 'o fakataumu'a ki hono tokoni'i ke fokotu'u mo fakalalakaka 'a e Ma'u Mafai pea mo hono kau memipa lolotonga 'a e vaha'a taimi liliu (transition period) 'i he ta'u 'e ua mei he'ene kamata ngaue.

Ko e Ma'u Mafai ni 'oku fokotu'u ke fakahoko ngaue lolotonga 'a e ta'u liliu (transition) 'e ua. 'E fakafaingamalie'i heni 'a e kau savea 'i he sekitoa taautaha ke nau fokotu'utu'u pea fokotu'u 'a e kau memipa taukei fe'unga, fakahoko 'a e ngaahi ako ngaue, tokoni fakapa'anga, ngaahi 'ofisi, fanongonongo ki he kakai pea mo 'enau ngaahi taumu'a pea mo nau maa'usia 'a e ngaahi taumu'a kehe 'oku ha 'i he Lao Fakaangaanga ni.

'I he hili 'a e ta'u 'e ua, 'e ngata leva 'a e ngaue 'a e Ma'u Mafai pea kuo pau leva ke fetongi ia 'i he taimi tatau pe 'e ha Sosaieti fo'ou tau'atina 'a ia 'e 'ilo'i ko e Sosaieti 'a e Kau Savea 'a Tonga ke ne hoko atu 'a e ngaue 'a e Ma'u Mafai.

C

T

**LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU
SAVEA 2012**

C

T

LAO FAKAANGAANGA KI HE KAUI SAVEA 2012

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA I – TALATEU		5
1	Hingoa Nounou	5
2	Kamata'anga	5
3	'UHINGA'I LEA	6
4	Ko e lao ke ha'i 'a e Kalauni.....	8
KONGA II – MA'U MAFAI KI HE KAUI SAVEA		8
5	Fokotu'u 'o e Ma'u Mafai.....	8
6	Ko e kau memipa pule 'o e Ma'u Mafai	8
7	Ngaahi fakataha 'o e kau 'ofisa ma'olunga.....	9
8	Ngaahi taumu'a 'o e Ma'u Mafai.....	10
9	Ngaahi Mafai mo e Ngaahi Fatongia.....	10
KONGA III – SOSAIETI 'O E KAUI SAVEA 'O TONGA		11
10	Fokotu'u 'o e Sosaieti	11
11	Kosilio.....	12
KONGA IV – PULE'I 'O E KAUI SAVEA		13
12	Kau Savea	13

13	Tohi fakamo'oni ko e taha savea	13
14	Tauli 'o e tohi lesisita.....	14

KONGA – KOMITI TAUTEA 14

15	Komiti Tautea	14
16	Ngaahi Launga ki he Komiti Tautea	15
17	Ngaahi Mafai 'o e Komiti.....	16

KONGA VI - NGA AHI HIA 17

18	Ko e hia 'a e ngaue ta'e 'i ai ha tohi fakamo'oni	17
19	Ke 'oua 'e fakangalingali ko ha taha savea ha taha 'ikai taukei ngaue..	18
20	Fakafe'atungia'i ha ngaue 'a ha taha savea.....	18
21	Kaunoa 'i he ngaahi faka'ilonga fua kelekele.....	18

KONGA VI – NGA AHI TOTONGI 19

22	Totongi fakafoki 'o e ngaahi fakamole	19
23	Aleapau 'i he ngaahi fakamole.....	19
24	Tukunau 'o e ngaahi fakamole.....	19

KONGA VII – NGA AHI ME'A KEHE 20

25	Fakahaofi 'a e Mafai 'o e Ngaahi Fakamaau'anga	20
26	Ngaahi tu'utu'uni	20

TEPILE 1 21

TOHI FAKAMO'ONI 'O E TAHA SAVEA	21
---------------------------------------	----

C

T

LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU SAVEA 2012

**KO HA LAO KE PULE'I 'A E FOUNGA NGAUE KI HE FUA
KELEKELE 'AKI HONO LESISITA MO LAISENI 'A E KAU SAVEA
KELEKELE TAUKEI FE'UNGA MO E NGAahi ME'A FEKAU'AKI
MO IA.**

Kamata'anga [   ]

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o
e Pule'anga 'o pehe:

KONGA I - TALATEU

1 Hingoa nounou

'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Kau Savea 2012.

2 Kamata'anga

Kuo pau ke kamata ngaue'aki 'a e Lao ni 'i he 'aho ko ia 'e tu'utu'uni 'e
he Minisita 'i ha Fanongonongo 'i he Kasete, pea 'e ngofua ke kamata
ngaue'aki 'a e ngaahi kupu kehekehe 'i ha ngaahi 'aho kehekehe.

3 'UHINGA'I LEA

'I he Lao ni, tuku kehe ka fiema'u ha 'uhinga kehe 'i hono tu'unga –

“faitaa mei he 'ataa” 'oku 'uhinga ia ki he 'ataa pe imisi kuo faitaa'i mei 'olunga 'i he funga 'o e mamani;

“Ma'u Mafai” 'oku 'uhinga ia ki he Ma'u Mafai ki he Kau Savea 'o Tonga kuo fokotu'u 'i he kupu 5;

“fakaikiiki fua kelekele” 'oku 'uhinga ia ki he fakapapau'i mo e fakamatala 'o e lahi 'o e feitu'u (kau ki ai 'a e ngaahi fakangatangata) 'o e kotoa 'o e kelekele 'i he Lao ki he Kelekele;

“fakaikiiki” 'oku 'uhinga ia ki he kotoa 'o e fakamatala fakaikiiki 'o e fua kelekele 'oku tauhi 'i he Potungaue ma'ae Pule'anga;

“Tohi Fakamo'oni” 'oku 'uhinga ki he Tohi Fakamo'oni ki ha taha savea kuo foaki 'i he kupu 13;

“Ofisa Pule Ngaue” 'oku 'uhinga ki he 'Ofisa Pule Ngaue 'o e Potungaue;

“kelekele” 'oku 'uhinga ki he kelekele 'i he Lao ki he Kelekele;

“totonu fakakelekele” 'oku 'uhinga ki he fa'ahinga totonu pe hingoa 'a ia 'oku ma'u 'aki 'a e kelekele;

“taha savea kuo laiseni” pe **“taha savea”** 'oku 'uhinga ki ha taha kuo lesisita ko e taha savea 'i he Lao ni pea 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni kuo foaki 'i he Lao ni;

“Memipa” 'oku 'uhinga ia ki he -

(a) taha kotoa 'oku ne ma'u ha Tohi Fakamo'oni;

(b) ni'ihiki kuo fili 'e he Ma'u Mafai pe Sosaieti ko e kau memipa fakalangilangi; pe

(c) ha ni'ihiki kehe 'i he taimi ko ia kuo fili 'e he Ma'u Mafai pe Sosaieti ko e kau memipa;

“Minisita” ‘oku ‘uhinga ia ki he Minisita Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e ‘Atakai pea ko e “Potungaue” ‘oku ne ma’u ‘a e ‘uhinga fekau’aki mo ia;

“fakamo’oni ako” ‘oku ‘uhinga ia ki ha tohi fakamo’oni, tipiloma, mata’i tohi pe laiseni kuo foaki ‘e ha ako’anga faka’atamai ‘i muli pe ngaahi ma’u mafai pea ‘oku fakatokanga’i ‘e he Ma’u Mafai ki he Kau Savea ‘o Tonga pe Sosaieti ko ha fakamo’oni fe’unga ‘oku ma’u ‘e he taha ko ia ‘a e ‘ilo mo e taukei ‘oku fiema’u ki hono fakahoko lelei ‘o e fua kelekele ‘i Tonga;

“Failesisita” ‘oku ‘uhinga ki he Failesisita ‘o e Ma’u Mafai ki he Kau Savea ‘o Tonga, pea ‘i he’ene ngata, ‘e hoko ko e Failesisita ‘o e Sosaieti ‘a ia ‘oku fatongia’aki hono lesisita ‘o e kotoa ‘o e kau savea kuo laiseni mo e ngaue’aki ‘o e Tohi Lesisita;

“Tohi Lesisita” ‘oku ‘uhinga ia ki he Tohi Lesisita ‘o e kau savea kuo tohi’i ‘e he Failesisita pea fakahu ki he Potungaue;

“Sosaieti” ‘Oku ‘uhinga ia ki he Sosaieti ki he Kau Savea ‘o Tonga kuo fokotu’u ‘i he kupu 10;

“fua kelekele” ‘oku ‘uhinga ia ki hono fakapapau ‘o e ngatangata’anga pe ki ha ngaahi taumu’a fekau’aki kehe, ‘o e sipinga, fotunga, tu’u’anga, ‘elia, fuo, ma’olunga, loloto pe natula ‘o ha konga ‘o e mamani pe ha ngaahi fotunga fakaenatula pe fa’u ‘e he tangata, mo e tu’u’anga, loloa, mo e hu’u’anga ‘o e ngaahi laine fakangatangata ‘i he, ‘i lalo, pe ‘i ‘olunga ‘i ha konga ‘o e mamani; pea kau kiai ‘a e fa’u ‘o ha palani pe ngaahi palani ‘o ha me’a kuo fakapapau’i; mo e

“faka’ilonga fua kelekele” ‘oku ‘uhinga ia ki ha faka’ilonga fua kelekele pe fakahinohino pe faka’ilonga ngatangata’anga pe maka kuo fokotu’u ma’u pe fokotu’u ‘o fakatatau ki he Lao ni pe ha ngaahi tu’utu’uni kuo fa’u ‘i he Lao ni, pea kau ki ai ha faka’ilonga pe ha maama faka’ilonga kuo fokotu’u ma’u pe fokotu’u ma’a ha founa ki hono pule’i fakafonua ‘o e fua kelekele.

- 4 Ko e Lao ke ha'i 'a e Kalauni**
'Oku ha'i 'e he Lao ni 'a e Kalauni.

KONGA II – MA'U MAFAI KI HE KAU SAVEA

5 Fokotu'u 'o e Ma'u Mafai

- (1) 'Oku fokotu'u heni ha Ma'u Mafai 'e 'ilo ko e Ma'u Mafai ki he Kau Savea 'o Tonga.
- (2) Kuo pau ke fakahoko ngaue 'a e Ma'u Mafai ki ha vaha'a taimi ko e ta'u 'e ua 'o kamata ia mei he 'aho 'e kamata ngaue'aki ai 'a e Lao ni.
- (3) 'I he ngata 'a e ngaue 'a e Mau Mafai, 'e 'ave kotoa 'a hono ngaahi mafai mo hono ngaahi fatongia ki he Sosaieti fakataha mo ha ngaahi koloa (assets), ngaahi koloa (property) mo 'ene ngaahi totonu kehe kotoa.
- (4) Ko e taumu'a 'o e Ma'u Mafai ke fakangofua 'a e ngaue'anga fo'ou 'o e kau savea 'i he sekitoa fakataautaha ke fakataukei'i kinautolu ki he pisinisi savea fakataautaha, fakalalakaka 'a e taukei ngaue 'a e kau savea memipa 'o e Sosaieti, fokotu'u ha tokoni fakaako mo fakapa'anga, fokotu'u ha ngaahi 'ofisi mo e kau ngaue 'a e Sosaieti, fakalalakaka 'o e 'ilo 'a e kakai ki he ngaahi taumu'a 'a e Sosaieti pea ke a'usia ha ngaahi taumu'a ke muimui pau 'oku fakaha 'i he Lao ni.
- (5) Kuo pau 'i he kakato ko ia 'a e ta'u 'e ua 'o e vaha'a taimi 'o e liliu, 'e ngata 'a e ngaue 'a e kau savea kotoa 'i he Potungaue, tuku kehe pe ha kau savea taukei fe'unga 'e tolu 'oku lolotonga ngaue ma'ae Potungaue.

6 Ko e Kau Memipa Pule 'o e Ma'u Mafai

- (1) Kuo pau ke kau atu ki he Ma'u Mafai 'a e kau memipa pile ko eni -

- (a) ko e 'Ofisa Pule Ngaue 'a ia kuo pau 'e hoko ia ko e Sea;
- (b) kau memipa kehe 'e tolu, ko e taha ko ha fakafofonga lao taukei 'i he Lao ki he Kelekele mo ha toko ua kehe 'oku na ma'u 'a e ngaahi fakamo'oni ako mo e taukei fakasavea fe'unga, pea ke fakanofu kinautolu 'e he Minisita.
- (2) Kuo pau ke fatongia'aki 'e he kau memipa pule 'o e Ma'u Mafai 'a e fakahoko ngaue 'a e Ma'u Mafai 'i hono fakahoko 'a hono ngaahi mafai mo hono ngaahi fatongia 'i he Lao ni.
- (3) Kuo pau ke taki 'a e Sea 'i he Ma'u Mafai pea kuo pau ke ne fakatongia'aki 'a hono fakahoko totonu imo lelei 'a e ngaue 'a e Ma'u Mafai.
- (4) 'E ngofua ki he Minisita ke ne tuku ki tu'a ha memipa 'o e Ma'u Mafai mei hono lakanga pea fakanofu ha taha ke fetongi ia.
- (5) 'E ngofua ke fakafisi ha memipa pule 'o e Ma'u Mafai 'i hono 'oatu ki he Minisita ha fanongonongo tohi 'i ha mahina 'e 3.
- (6) Kuo pau ke fakanofu 'e he Ma'u Mafai ha kau 'ofisa 'o e Ma'u Mafai 'o kau ai ha talekita ko e taki 'o e ngaahi ngaue fakasekelitali pea mo ha kau 'ofisa kehe pehe 'e ala fiema'u.

7 Ngaahi Fakataha 'o e Kau 'Ofisa Ma'olunga

- (1) Kuo pau ko e tokolahi ki mu'a pea lava ke fakahoko ha fakataha 'a e Kau 'Ofisa Ma'olunga ko e memipa 'e 3, 'a ia kuo pau ke kau ai mo e Sea:
- (2) Kuo pau ki he Sea ke ne –
  - (a) ui mo kau atu ki he ngaahi fakataha angamaheni 'a e Ma'u Mafai;
  - (b) tataki 'a e ngaahi fakataha 'a e Ma'u Mafai; pea
  - (c) fakakau mai ki ha fakataha ha taha mei he kakai pe ko ha taha taukei 'o kapau 'oku ne pehe 'oku fiema'u.
- (3) Fakatatau ki he Lao ni, kuo pau ki he Ma'u Mafai ke ne tu'utu'uni pe ki he'ene ngaahi founa fakahoko ngaue.

8 Ngaahi Taumu'a 'o e Ma'u Mafai

- (1) Ko e ngaahi taumu'a 'o e Ma'u Mafai ke –
  - (a) faka'ai'ai 'a e lelei 'a e ngaue fakasavea mo e ngaahi lelei 'a e kakai 'i he'ene fekau'aki mo e ngaahi fua savea pea mo e kotoa 'o e ngaahi lelei fakakelekele mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e 'api;
  - (b) faka'ai'ai mo poupu'i 'a e fakahoko ngaue totonu 'a e kau savea;
  - (c) ta'ofi 'a e ngaahi ngaue ta'efakalao, ta'efaitotonu pe ta'etotonu 'a e kau savea; mo
  - (d) tauhi 'a e tu'unga ma'olunga mo faitotonu 'o e ngaue fakasavea.
- (2) Kuo pau ki he Sosaieti, 'i he'ene kamata ngaue, ke hoko atu 'a hono fakahoko 'a e ngaahi taumu'a tatau mo e Ma'u Mafai.

9 Ngaahi Mafai mo e Ngaahi Fatongia

- (1) Kuo pau ki he Ma'u Mafai ke ne ma'u 'a e kotoa 'o e ngaahi mafai, ngaahi totonu, mo e ngaahi mafai pule 'a ia 'oku taau pe fe'unga ki he pe lelei ki hono fakahoko ha taha 'a hono ngaahi fatongia.
- (2) 'O 'ikai fakangatangata 'a e kupu si'i (1), kuo pau ki he Ma'u Mafai, 'o tanaki atu ki he ngaahi mafai kuo foaki ki ai 'i he Lao ni pe 'i ha Lao kehe, ke ne ma'u 'a e ngaahi mafai ko 'eni –
  - (a) ke fakanofu ha Failesisita;
  - (b) ke fakahoko 'a e founa laiseni 'o e kau savea;
  - (c) ke fakapapu'i kuo fokotu'u, ma'u, mo tauhi 'a e tohi lesisita;
  - (d) ke 'oatu ha ngaahi fokotu'u ki ha kole kuo fakahoko ki ha Tohi Fakamo'oni, ke hoko ko ha memipa pe ha kole kehe pe kuo fakahoko 'i he Lao ni;
  - (e) ke kau atu ki ha ngaue fekau'aki mo ha kole ke ma'u ha tohi fakamo'oni;
  - (f) ke fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ngaue mo fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'a e fakahoko ngaue fakapolofesinale,

ngaahi to'onga angafai mo e ngaahi tu'utu'uni faka'ulungaanga 'a e kau savea;

- (g) ke fokotu'u ha ngaahi totongi mo e totongi kuo hilifaki;
  - (h) ke fakatotolo'i ha ngaahi launga 'o e ngaue hala 'a e kau savea;
  - (i) ke tauhi mo fakalelei'i 'a e ngaahi tu'unga 'o e ako 'a e kau savea;
  - (j) ke tokoni ki he Pule'anga mo e kakai 'i he ngaahi me'a kotoa fekau'aki mo e ngaahi ngaue 'a e kau savea;
  - (k) ke tokoni ki he fakalelei 'o e lao pea ke fakafofonga 'a e vakai, ngaahi lelei mo e ngaahi faka'amu 'o e kau savea 'o felave'i mo e fakalelei 'o e lao;
  - (l) ke no 'a e pa'anga 'oku fiema'u ki he ngaahi taumu'a 'a e Ma'u Mafai, pea ki he taumu'a ke malu'i ha pa'anga kuo no, mokisi pe tukupa 'o ha totonu, hingoa, tofi'a pe lelei 'i ha kekele pe koloa fakafo'ituitui 'oku 'i he pe 'oku 'a e pe 'oku 'amanaki ke ma'u 'e he Ma'u Mafai;
  - (m) ke fakahoko ha ngaahi fatongia kehe 'a ia kuo fakaha mahino 'i he Lao ni pe 'oku tu'utu'uni 'e he Ma'u Mafai 'oku totonu, 'i hano fakangofua 'e he Minisita.
- (3) Kuo pau ki he Sosaieti, 'i he 'ene kamata ngaue, ke hoko atu 'a hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia tatau mo ia na'e fakahoko 'e he Ma'u Mafai.

KONGA III – SOSAIETI 'O E KAU SAVEA 'O TONGA

10 Fokotu'u 'o e Sosaieti

- (1) 'Oku fokotu'u heni ha Sosaieti 'e ui ko e Sosaieti 'o e Kau Savea 'o Tonga pea kuo pau ke kamata ngaue ia 'i he 'aho 'e lau 'oku ngata ai 'a e ngaue 'o e Ma'u Mafai 'i he kupu 5.

- (2) Kuo pau ki he Ma'u Mafai, 'i he ngata 'o 'ene ngaue, ke 'oatu ki he Sosaieti 'o e kotoa 'o e ngaahi fakamatala, ngaahi faile, ngaahi koloa, mo e ngaahi totonu fakakelekele 'a ia 'oku ne pule'i.
- (3) Ko e sosaieti ko ha kautaha kuo lesisita 'a ia 'e hokohoko atu ta'engata pea mo ha sila 'i hono hingoa lesisita 'a ia 'e malava ke ne –
  - (a) fakahoko ha faka'ilo pe faka'ilo ia;
  - (b) 'ave, fakatau, pe ma'u mai, ma'u, fakamo'ua'i mo tuku atu 'o e koloa 'ala 'ave holo mo 'ikai ala 'ave holo;
  - (c) no mai pe no atu ha pa'anga;
  - (d) kau atu ki ha ngaahi aleapau; mo
  - (e) fakahoko ha me'a 'a ia 'e ngofua ki ha kautaha kuo lesisita ke fakahoko fakalao pe fakahoko pe 'a ia kuo fakakaukau'i ke fakafaingofua'i 'a e fakahoko 'a hono ngaahi fatongia.

11 Kosilio

- (1) Kuo pau ke pule'i 'a e ngaahi ngaue 'a e Sosaieti 'e ha Kosilio 'a ia 'oku kau ki ai 'a e -
  - (a) Sea;
  - (b) Tokoni-Sea;
  - (c) Tauhi pa'anga; mo e
  - (d) kau memipa kehe 'e toko tolu mei he Sosaieti.
- (2) Kuo pau ke fili fakata'u 'a e Kosilio mei he kau memipa 'o e Sosaieti pea kuo pau ke ne ma'u 'a e lakanga ko ia kae 'oua kuo fili 'a e taha ke ne hoko atu 'a e ngaue ko ia.
- (3) Kapau 'oku 'ikai 'i he fakataha 'a e Sea, 'e hoko 'a e Tokoni Sea ki he lakanga 'o e Sea.
- (4) Kapau 'oku 'ikai 'i he fakataha 'a e Tokoni Sea, 'e ngofua ki he Kosilio ke fakanofu ha memipa 'e taha 'o e Kosilio ke hoko ko e Tokoni-Sea.

- (5) Kapau 'e 'ataa ha lakanga 'o ha memipa, kuo pau, ke fakanofu 'e he Kosilio ha memipa 'o e Sosaieti ko hono fetongi.

KONGA IV – PULE'I 'O E KAU SAVEA

12 Kau Savea

- (1) Tukukehè ka tu'utu'uni 'i he Lao ni, kuo pau 'e 'ikai fakahoko ngaue ha taha ko ha taha savea kae 'oua -
(a) 'oku 'i ai ha'ane Tohi Fakamo'oni 'oku fakalao;
(b) 'oku ha hono hingoa 'i he Tohi Lesisita.
- (2) Kuo pau ke lau ha taha 'oku ne ngaue ko ha taha savea 'o kapau 'oku ne ma'u ha me'a pe totongi, fakahangatonu pe 'ikai ke fakahangatonu, ki ha'anau fakahoko ha fua kelekele kuo fakangofua 'i he Lao ki he Kelekele.

13 Tohi Fakamo'oni ko e Taha Savea

- (1) Kuo pau ko e kole ki ha Tohi Fakamo'oni 'e fakahoko ia ki he Ma'u Mafai 'i he sipinga kuo tu'utu'uni fakataha mo e totongi 'o e totongi kuo tu'utu'uni.
- (2) Kuo pau ke fakakaukau'i 'e he Ma'u Mafai 'a e kole pea 'oatu ha fokotu'u ki he Sea.
- (3) 'E ngofua ki he Sea ke ne tali pe 'ikai tali ha kole hili ha'ane fakakaukau'i 'a e kole 'o kau ai hono fakakaukau'i pe kuo fakakakato 'e he taha kole 'a e ngaahi fiema'u ko eni -
(a) 'ikai toe si'i hifo hono ta'u motu'a 'i he ta'u 21;
(b) 'ikai hano lekooti fai hia;
(c) 'oku 'ikai ke ta'ofi fakataimi ia mei he ngaue ko ha taha savea;
(d) 'oku fiemalie 'a e Ma'u Mafai kuo ne ma'u 'a e taukei mo e ako fe'unga 'i he ngaue'anga fua kelekele.
- (4) Kuo pau ke 'oatu 'ae tohi fakamo'oni 'i he Sipinga 'oku ha 'i he Tepile 1.

- (5) Kuo pau ko ha taha kuo foaki ki ai ha Tohi Fakamo'oni ke lesisita hono hingoa 'i he Tohi Lesisita 'e he Failesisita.

14 Tauhi 'o e Tohi Lesisita

- (1) Kuo pau ke tauhi 'e he Fai Lesisita ha Tohi Lesisita 'a ia kuo pau ke ne lesisita 'a e hingoa kotoa 'a e ni'ihi kuo foaki ki ai ha Tohi Fakamo'oni.
- (2) 'E ngofua ke tauhi 'a e Tohi Lesisita 'i ha komipitua ka kuo pau ke faka'ataa ia 'e he Failesisita ke fai ha vakai ki ai 'i ha founa mahino lolotonga 'a e ngaahi houa ngaue, 'o 'ikai ha totongi, 'e ha taha kuo kole ke ne vakai ia.
- (3) 'E ngofua ki ha taha ke ne vakai ki he tatau tohi lolotonga 'a e houa ngaue 'o 'ikai ha totongi.
- (4) Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Failesisita 'oku faile ha tatau 'o e Tohi Lesisita 'i he Potungaue.
- (5) Kuo pau ki he Failesisita ke pulusi 'i he Kasete tu'o taha 'i he ta'u fakatohi mahina 'a e kotoa 'a kinautolu kuo foaki ki ai ha Tohi Fakamo'oni.

KONGA V – KOMITI TAUTEA

15 Komiti Tautea

- (1) Kuo pau ki he Ma'u Mafai ke ne fakanofu mei he kau memipa ha Komiti Tautea.
- (2) Kuo pau ki he Komiti, 'o fakatatau ki he Lao ni, ke fakamaau'i mo tu'utu'uni ki he ngaahi launga felave'i mo e to'onga angafai fakapolofesinale 'a e kau savea.
- (3) Kuo pau ke kau ki he Komiti ha sea mo e kau memipa 'e toko fa kehe.

- (4) Kuo pau ke tataki 'e he sea 'a e ngaahi fakataha kotoa 'a e Komiti.
- (5) Kuo pau koe tokolahi ki mu'a pea lava ke fakahoko ha fakataha, ko e kau memipa 'e toko tolu 'a ia kuo pau ke kau ki ai 'a e sea.
- (6) Kuo pau ko e ngaahi me'a 'oku tuku atu ki he Komiti 'e tu'utu'uni ki ai 'aki 'a e paloti 'a e tokolahi 'a e kau memipa 'oku nau 'i he fakataha.
- (7) Ko e sea te ne lava 'o kau ki he paloti, pea 'i ha hoko ha mahanga 'i he paloti, 'oku ne toe ma'u pe 'a e paloti aongafangatuku.
- (8) Fakatatau ki he Lao ni, kuo pau ke tu'utu'uni pe 'a e Komiti ki he'ene ngaahi fakataha, ngaahi founga ngaue mo e ngaahi to'onga angafai 'o fakatatau ki he'ene fiema'u.

16 Ngaahi Launga ki he Komiti Tautea

- (1) 'E ngofua ki ha taha ke ne fakahoko ha launga 'i ha tohi ki he Komiti felave'i mo ha to'onga angafai 'o ha taha savea.
- (2) 'E ngofua ki he Kosilio ke ne fakanofu ha taha 'o e kau memipa ke tekoni ki ha taha launga 'i hono fakahoko atu 'o 'ene launga ki he Komiti.
- (3) Kuo pau ki he Komiti, ki mu'a pea fakamaau'i ha launga, ke ne tufa ha tatau 'o e launga ki he taha savea 'oku launga'i pea kuo pau ke ne 'oatu kiate ia ha taimi fe'unga ke fakatotolo'i 'a e launga pea ke fakahu atu ha tali 'i ha tohi ki he Komiti.
- (4) Kuo pau ke ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e fakamaau totonu 'i hano fakamaau'i ha launga 'e he Komiti pea tautefito ki hono ma'u 'e he taha launga mo e taha savea 'a e totonu ki he ngaahi me'a ni -
  - (a) ke 'i ai lolotonga 'a e hopo;
  - (b) ke fakafehu'i 'a e kau fakamo'oni pe fakafehu'i fakafihi 'akinautolu 'i he'ene hoko pehe;
  - (c) ke 'omai ha kau fakamo'oni;
  - (d) ke fakahoko ha ngaahi fakamalanga lea ki he Komiti;
  - (e) ke 'i ai ha'ane fakafofonga lao.

17 Ngaahi Mafai 'o e Komiti

- (1) 'O Kapau –
  - (a) 'oku fiemalie 'a e Komiti, hili hono fakamaau'i ha launga fekau'aki mo ha taha savea, 'oku ne halaia ki ha ngaue hala fakapolofesinale; pe
  - (b) kuo fakahalaia'i ha taha savea 'e ha fakamaau'anga ko ha ngaue ta'etotonu pe kuo hilifaki ha tautea ko e ngaue popula ta'u 'e 2 pe lahi ange,
'e ngofua ki he Komiti ke fakahoko 'a hono ngaahi mafai 'i he kupu si'i (2).
- (2) 'E ngofua ki he Komiti ke fokotu'u ki he Kosilio -
  - (a) ke to'o 'a e hingoa 'o e taha savea mei he Tohi Lesisita;
  - (b) ke to'o fakataimi 'a e Tohi Fakamo'oni 'a e taha Savea 'i ha taimi 'e fakapapau'i 'e he Komiti;
  - (c) kehe ange mei he ngaahi 'ataakai 'oku lave ki ai 'i 'olunga 'i he kupu si'i (1)(b), ke hilifaki ha mo'ua pa'anga ki ha taha savea 'o 'ikai laka hake 'i he \$5000;
  - (d) ke tautea'i 'a e taha savea.
- (3) 'I he fakahoko ko ia 'e he Komiti ha fokotu'u 'i he kupu si'i (2), 'e ngofua ki he Kosilio, hili ha fakahoko 'o ha tangi 'i he Lao ni pe 'i he ngata 'o e vaha'a taimi ki ha tangi pehe, ke –
  - (a) tu'utu'uni ke to'o 'a e hingoa 'o e taha savea mei he Tohi Lesisita; pe
  - (b) to'o fakataimi 'a e Tohi Fakamo'oni 'a e taha savea, 'i ha taimi 'e pehe 'oku totonu; pe
  - (c) tautea pa'anga 'a e taha savea ki ha mahu'inga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$5000;
  - (d) hilifaki ha ngaahi tu'unga ki he Tohi Fakamo'oni 'a e taha savea 'a ia 'e lau 'oku totonu.
- (4) 'E ngofua ki he Komiti, 'i he'ene pule totonu, ke ne foaki ha ngaahi fakamole ki he totongi 'o ha fakamaau ma'a e pe ke totongi 'e he taha launga, taha savea pe Ma'u Mafai.
- (5) 'E ngofua ki he Ma'u Mafai, 'i he'ene pule totonu, ke totongi ha ngaahi totongi kuo fekau ke totongi 'e he taha launga.

- (6) Kuo pau ko ha mo'ua pa'anga kuo hilifaki 'i he tu'utu'uni ko eni ke totongi ia ki he pa'anga hu mai fakalukufua 'a e Pule'anga.
- (7) 'O kapau 'oku 'ikai fiemalie -
(a) ha taha launga;
(b) ha taha savea; pe
(c) 'a e Ma'u Mafai,

ki ha tu'utu'uni 'a e Kosilio 'i he Lao ni, 'e ngofua ki ai ke tangi ki he Fakamaau'anga Lahi, 'i loto 'i he 'aho 'e 14 hili hono ma'u 'o e fanongonongo 'o e tu'utu'uni.

KONGA VI – NGAHI HIA

18 Ko e hia 'a e ngaue ta'e 'i ai ha Tohi Fakamo'oni

- (1) Ko ha taha 'a ia -
(a) 'oku fakahoko ngaue ko ha taha savea; pe
(b) 'oku ne fakaha atu 'oku ne ma'u 'a e totonu ke fakahoko ngaue ko e taha savea,

'o 'ikai ha'ane Tohi Fakamo'oni 'oku fakalao, 'oku ne fakahoko ha hia pea kuo pau ke ala mo'ua ia 'i ha'ane halaia, ke ngaue popula 'i ha vaha'a taimi 'o 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 2 pe ki ha mo'ua pa'anga 'o 'ikai lahi hake 'i he \$5,000 pe, fakatou'osi.

- (2) 'O 'ikai fakangatangata 'a e ngaue 'i he kupu si'i (1), ko e 'ikai ke ma'u 'e ha taha savea 'oku ne fakahoko ha ngaue savea ha'ane Tohi Fakamo'oni, 'e lava ke lau ia ko e ngaue hala fakapolofesinale. 'E fakahoko 'e he taha ko ia ha hia pea kuo pau 'e ala mo'ua ia, 'i ha'ane halaia, ke ngaue popula 'i ha vaha'a taimi 'o 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e 2 pe ki ha mo'ua pa'anga 'o 'ikai laka hake 'i he \$5000, pe fakatou'osi.

19 Ke 'oua na'a fakangalingali ko ha taha savea ha taha 'ikai taukei ngaue

Ko ha taha (kau ki ai ha kautaha kuo lesisita) 'a ia 'oku 'ikai kau 'i he Tohi Lesisita, pea 'oku ne, 'iate ia pe pe fakataha mo ha ni'ihiki kehe, 'i he loto'aki mo e kaka,

(a) fakangalingali ko e taha savea ia; pe

(b) ngaue'aki ha hingoa, lakanga, fakalahi pe fakamatala 'o fakaha ai ko e taha savea ia,

'oku ne fakahoko ha hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ke ngaue popula 'i ha vaha'a taimi 'o 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e 2 pe ki ha mo'ua pa'anga 'o 'ikai laka hake 'i he \$5000, pe fakatou'osi.

20 Fakafe'atungia'i ha ngaue 'a ha taha savea

Ko ha taha 'oku ne fakafe'atungia'i 'i he 'ilo'ilo pau ha taha savea pe ha taha 'oku tokoni ki ha taha savea pe ngaue 'i he tu'utu'uni 'o ha taha savea, 'i hono –

(a) fakahoko 'o e ngaahi fatongia 'o e taha savea 'o felave'i mo ha fua kelekele;

(b) fakapapau'i pe faka'ilonga 'o ha ngatangata'anga pe fakaikiiki fua kelekele; pe

(c) fa'u, fokotu'u, fakalelei, fetongi pe fokotu'u 'o ha faka'ilonga fua kelekele;

'oku ne fakahoko 'a e hia pea 'e ala mo'ua ia 'i ha'ane halaia ke ngaue popula 'i ha vaha'a taimi 'o 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e taha, pe ha mo'ua pa'anga 'o 'ikai laka hake 'i he \$1000, pe fakatou'osi.

21 Kaunoa 'i ha ngaahi faka'ilonga fua kelekele

(1) Ko ha taha 'oku ne to'o, faka'auha, pe liliu 'i he 'ilo'ilo pau ha tu'u'anga 'o ha pe ngaahi faka'ilonga 'i ha, ha faka'ilonga fua kelekele 'a ia kuo fokotu'u 'i he mafai 'o e Lao ni pe ha Lao kehe, 'oku ne fakahoko 'a e hia pea 'e ala mo'ua 'i ha'ane halaia ke ngaue popula ki ha vaha'a taimi 'o 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e taha, pe ha mo'ua pa'anga 'o 'ikai laka hake 'i he \$2000, pe fakatou'osi.

- (2) 'I ha fakahalaia'i ha taha ki ha hia 'i he kupu si'i (1), 'e ngofua ki he Fakamaau'anga ke tu'utu'uni ki he taha kuo halaia ke ne totongi 'a e ngaahi totongi 'o kau ki ai 'a e ngaahi totongi fua kekekele ki hono fakafo'ou, fetongi pe fakalelei'i 'a e faka'ilonga fua kekekeleke ki hono 'uluaki tu'unga.

KONGA – NGAahi TOTONGI

22 Totongi 'o e fakafoki 'o e ngaahi fakamole

Ko ha taha savea 'oku 'i ai 'ene totonu fekau'aki mo e ngaahi ngaue kuo fakahoko ko ha taha savea ke ne faka'ilo pea ke toe ma'u mai -

- (a) 'a 'ene ngaahi fakamole kuo tukuhau'i; pe
(b) kapau na'e fakahoko ha felotoi 'i he ngaahi fakamole 'i he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu 23, ko e mahu'inga 'o e fakamole mo e komisoni kuo felotoi ki ai.

23 Aleapau 'i he ngaahi fakamole

'E ngofua ki ha taha savea ke fa'u ha aleapau, 'i ha tohi pea mo e taha 'oku ne fakahoko 'ene ngaue, fekau'aki mo e mahu'inga mo e founa 'o e totongi 'o e ngaahi fakamole ki he kotoa pe ki ha konga 'o e ngaahi ngaue 'i he kuohili, lolotonga pe kaha'u pe 'oku 'amanaki ke ne fakahoko ko e taha savea.

24 Tukuhau 'o e Ngaahi Fakamole

- (1) 'E tukuhau'i 'e he Fakamaau'anga Lahi, 'i ha tohi kole 'a ha taha savea pe ko e taha 'oku ne fakahoko 'ene ngaue, ha ngaahi fakamole 'o felave'i mo e he ngaahi fakahoko ngaue 'a e taha savea
—
(a) 'i ha 'akauni kuo fakahoko pea 'oku te'eki totongi; pe
(b) ha 'akauni kuo 'osi totongi, 'i ha kole 'i loto 'i he mahina 'e 6 'a hono totongi.

- (2) Ki he ngaahi taumu'a 'o ha tukupau pehe, 'e ngofua ki he Fakamaau'anga ke ui ha taha ke fakahoko 'a e ngaahi 'akauni felave'i mo e ngaahi ngaue ko ia.

KONGA VII – NGAahi ME'A KEHE

25 Fakahofi 'a e Mafai 'o e Ngaahi Fakamaau'anga

Kuo pau 'e 'ikai ha me'a 'i he Lao ni te ne uesia 'a e mafai 'oku ala fakahoko 'e ha Fakamaau'anga ki ha taha savea.

26 Ngaahi Tu'utu'uni

'E ngofua ki he Minisita, 'i ha feongoongoi mo e Ma'u Mafai, 'i he loto ki ai 'a e Kapineta, ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ki hono fakahoko lelei ange 'o e ngaahi taumu'a 'o e Lao ni, 'o kau ki ai kae 'ikai fakangatangata ki he ngaahi me'a ni fakalukufua -

(a) ke tu'utu'uni ha me'a 'a ia 'e ala pe kuo pau ke tu'utu'uni ki ai 'a e Lao ni;

(b) pule'i 'a e ngaahi totongi mo e ngaahi komisoni kuo hilifaki 'e ha taha savea.

Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho

ni 'o

2012.

TEPILE 1

(Kupu 13(4))

TOHI FAKAMO'ONI 'A E TAHA SAVEA

Fika.... 'i he 'aho .....ni 'o.....20.....

.....'o..... kuo fakangofua heni ke
ngaue ko ha taha savea 'i he Pule'anga 'o Tonga ki he vaha'a taimi
..... 'o fakataau ki he Lao ki he Kau Savea 2012 pea fakataau ki
he ngaahi makatu'unga pe fakangatangata 'a ia 'oku ha 'i lalo.